

”ETT ENERGINÄRINGSMEDEL AV STÖRSTA VÄRDE”

BETSOCKRETS GENOMBROTT I SVERIGE

Fredrik Björk, Malmö högskola

”Med stigande välstånd och större anspråk på lifvet har behovet av socker kontinuerligt stigit i alla kulturländer...”

Då de skånska hushållningssällskapen firade sitt hundraårsjubileum 1914 publicerades ett antal skrifter som beskrev olika aspekter av det skånska jordbruket och därtill knutna näringar. *Industrigrenar som beröra lantbruket* inleds med ett kapitel om betsockerindustrin av Hugo Winberg, som tolkade sockerkonsumtionens utveckling på följande sätt:

Med stigande välstånd och större anspråk på lifvet har behovet af socker kontinuerligt stigit i alla kulturländer och icke minst i vårt eget land. Från att vara en öfverflödsvara, som endast var tillgänglig för de rika i samhället, har socker med ökad både tillgång och efterfrågan så småningom öfvergått att blifva ett verkligt födoämne, lika begärligt som nödvändigt äfven för de bredare samhällslagren...¹

Sockerkonsumtionen genomgick onekligen en omvälvande förändring under decennierna kring sekelskiftet; under perioden 1875-1940 flerdubblas sockerkonsumtionen, från mindre än tio kg per capita och år omkring år 1880 till nära femtio kilo per capita och år 1940. Detta innebar att socker vid periodens slut kom att i genomsnitt utgöra omkring en femtedel av det totala näringsintaget. Även om konsumtionen av socker ökade kraftigt under 1800-talet och den förra hälften av 1900-talet var det dock endast en mindre del som konsumerades i sin rena form. I hög grad kan ökningen av sockerkonsumtionen ställas i relation till den vid denna tid allt mer utbredda konsumtionen av kaffe, te och kakao. Dessutom började socker vid denna tid också få en viktigare roll som konserveringsmedel.²

Syftet med denna artikel är att ge en bakgrund till sockrets genombrott i Sverige och visa på olika möjligheter i en studie kring detta område. Det finns anledning att se närmare vad som gjorde denna revolution möjlig: Hur och varför förändrades socker från lyx till basvara? Denna frågeställning är intressant, då den egentligen består av två aspekter. Dels det faktum att socker under denna period utgjorde en stadigt ökande andel av näringsintaget och dels att sockret under samma period fick en ändrad social och kulturell betydelse. Idag betraktas allmänt socker som ett baslivsmedel, en vara som många svårligen skulle klara sig utan. Under övervägande delen av sockrets historia i västerlandet har det förbrukats i tämligen små mängder och inneburit en för den stora massan oöverkomlig lyx. Den stora förändringen mot 1800-talets slut, var att socker övergick till att i allt högre grad betraktas som livsmedel.³

Livsmedelsproduktionens industrialisering och den parallella förändringen av konsumtionsmönstren innebar en genomgripande förändring av relationen mellan människor och natur. Båda dessa förändringsprocesser måste belysas och ställas i relation till varandra för att sockrets transformation från lyx till basvara skall bli begriplig.

Det var inte endast livsmedelsproduktionen och livsmedelskonsumtionen som genomgick starka förändringar vid denna tid. Det är viktigt att se också att *relationen* mellan konsumtion och produktion förändrades, från en situation där den agrara ekonomin dominerade och konsumtionen var nära knuten till produktionen, till en situation där livsmedel i högre grad än tidigare blev en vara bland andra varor. Livsmedlens introduktion i den kapitalistiska marknadsekonomin innebar att sambandet mellan konsument och producent blev alltmer utsträckt och otydligt.⁴

Socker är dock inte det enda livsmedel vars konsumtion förändrades starkt under denna tid. Förutom den stora ökningen av sockerkonsumtionen, var det främst mejeriprodukterna som fick en viktigare roll i kosthålllet under denna period och utgjorde omkring en fjärdedel av energiinnehållet i kosten från 1920-talet.⁵

Den sociala och ekologiska omvandlingens katalysator

Det socker som sötade de allt stridare strömmar av kaffe som konsumerades i Sverige mot 1800-talets slut hade sitt ursprung i vitbetor, odlade i den sydsvenska myllan. Under den

övervägande delen av sockrets historia hade dock sockerrör utgjort råvaran för tillverkning av socker.

Kolonisationen av nya områden på atlantöarna, i Sydamerika och Karibien kom att leda till en starkt ökad sockerproduktion, från det tidiga femtonhundratalet och framåt. På flera håll prövades sockerrörsodling, då det höga pris sockret betingade på den europeiska marknaden lovade betydligt större vinster än andra grödor. Det visade sig också att flera av de områden som koloniserats på såväl den amerikanska kontinenten som ute på öarna hade utmärkta förutsättningar för sockerrörsodling. Men ett avgörande problem förelåg, då odlingen av sockerrör krävde en massiv arbetsinsats. I början dominerade den lokala arbetskraften, åtminstone där sådan fanns att tillgå. Med tiden reducerade sjukdomar och hårt arbete deras antal, parallellt med att den starkt expanderande nyodlingen krävde ytterligare arbetskraft. Den lösning man i detta skede valde var att importera slavar från Afrika, inte endast för nyodlingen utan även för att sedermera helt ersätta den lokala arbetskraften.⁶

Sockerörsodlingen var inte endast en väsentlig faktor i etablerandet av slaveriet som arbetsorganisationsform, den hade också en avgörande betydelse för den ekologiska förändringen i de områden som koloniserades. Sockerörsodlingen ställde krav på stora sammanhängande arealer, vilket kom att leda till omfattande skogsavverkning. Tillverkningsprocessen för råsocker krävde dessutom enorma mängder bränsle. Kraven på skogarna blev till slut alltför stora; öarna i Atlanten som varit beryktade för sina skogar, kom mer eller mindre att kalhuggas.⁷

Sockerörsodlingen krävde förutom den stora arbetsinsatsen även mycket näring. De metoder för sockerrörsodling som användes innebar inte heller att använt växtmaterial återfördes, varför det krävdes stora mängder gödningsmedel för att upprätthålla produktionen. Den mark som användes i Karibien och Sydamerika gav ofta stora skördar initialt, men innehöll generellt små mängder av näringsämnen och var dessutom ofta utsatt för erosion. En åtgärd som användes på flera håll i Karibien var att införa tamboskap, vars främsta funktion var att producera gödsel till sockerrörsfälten. Utfodringen av tamboskapen ställde dock ännu mer krav på mark, vilket kom att innebära ytterligare skogsavverkning, då den mark som användes för sockerrörsodling ansågs alltför värdefull.⁸

Den europeiska utmaningen

Under 1800-talet skulle tropikernas sockerrörsproduktion utmanas av europeiskt betsocker; socker framställt ur betor skulle vid seklets slut stå för omkring hälften av världens totala sockerproduktion. Att betor av olika slag är söta i smaken, har varit känt åtminstone sedan antiken och redan under romersk tid rekommenderades trädgårdsodling av betor. Det dröjde dock till 1747 innan den tyske kemisten Andreas Margraf framgångsrikt kunde extrahera socker ur betor, och hans efterträdare på posten som direktör vid preussiska vetenskapsakademien, Franz Achard, följde upp sin företrädares forskningsrön och lyckades vid 1800-talets början med konststycket att industriellt framställa några ton råsocker av betor. Produktionen kantades dock av olika problem och Achards industriella bana kröntes inte av någon ekonomisk framgång.⁹

Den engelska flottblockaden under napoleonkrigen begränsade tillförseln av tropiska produkter till den europeiska kontinenten och innebar att tanken på europeisk sockerodling fick en rejäl skjuts. Napoleon utfärdade 1811 ett dekret om att odla 32 000 hektar sockerbetor och ett stort antal betsockerbruk anlades. Trots denna brett upplagda satsning, ledde inte detta till att Frankrike kunde bli självförsörjande med socker; produktionen uppgick endast till ca 4 000 ton per år, jämfört med Europas totala sockerimport från Amerika som uppgick till mer än 200 000 ton. Betornas låga sockerhalt, bristfälliga transportmöjligheter till fabrikena och en förädlingsprocess som gav lågt utbyte innebar att betsockret inte kunde konkurrera framgångsrikt när den engelska flottblockaden upphörde i samband med Napoleons fall.¹⁰

I nordöstra Frankrikes gruv- och industridistrikt lyckades dock en begränsad betsockerindustri upprätthålla verksamheten. En viktig orsak till detta var bland annat en hög grad av integration mellan sockerproducenter och annan industri, såsom verkstadsindustri, vilket var betydelsefullt för att utveckla teknik, redskap och industriella processer. Sockerindustrins utomordentligt stora energibehov gynnades dessutom av närheten till kolgruvedistriktet; energikostnaderna utgjorde vid denna tid sockerindustrins näst största utgift efter kostnaden för sockerbetorna.¹¹

Det låga utbytet av socker var dock fortsatt ett avgörande problem. Trots omfattande forskning nådde de mest framstående sockerproducenterna i Frankrike och Tyskland endast ett utbyte på fyra procent omkring år 1830. Genom förädling av betan och mer effektiva industriella processer kunde såväl sockerhalten i råvaran som sockerutbytet vid sockerbruken höjas och vid början på 1850-talet hade den då starkt växande tyska betsockerindustrin nått en utbyte på ca sju procent och en produktionsvolym som översteg 50 000 ton.¹²

Självhushållning eller stordrift? Sockerproduktionens industrialisering

Vid mitten av 1600-talet hade en småskalig sockerindustri etablerats i Sverige. Importrestriktioner för raffinerat socker syftade till att skydda näringen som dock förblev blygsam fram till 1800-talet. Den brittiska flottblockaden under napoleonkrigen vid 1800-talets början innebar dock att Sverige fick en roll som förmedlare av brittiskt socker till den europeiska kontinenten, och raffinadindustrin expanderade. Sockerkonsumtionen ökade också och uppgick vid sekelskiftet 1800 till ett halvt kilo per person och år. Konsumtionen var dock knappast allmän vid denna tid, utan fortfarande i hög grad lokaliserad till städerna och till stor del associerad till de allt mer populära njutningsmedlen kaffe och te.¹³

Redan år 1800 började idéer om sockerproduktion med betor som råvara att gro i Sverige. Planerna sattes dock aldrig i verket då ett allmänt förbud mot brännvinsbränning omintetgjorde den förädling av betavfallet som planerats. Fler hade dock inspirerats av de stigande sockerpriserna och försöksverksamhet startades 1812 av B. Molin på dennes gård utanför Örebro, där man också lyckades producera det första sockret av svenskodlade sockerbetor. Såväl Molins produktion som det icke fullföljda tidigare företaget tog sin utgångspunkt i Achards verksamhet, som studerats på plats i Tyskland. Molins betsockerindustri hade inte heller endast socker i sikte utan syftade även till romproduktion med melass och betavfall som råvara. Då bränningsförbud återigen infördes ledde detta till att även denna verksamhet skrinlades.¹⁴

På 1830-talet togs initiativ för att befördra betodling och sockerproduktion med enklare och billigare metoder, i uttalat syfte att möjliggöra en småskalig agrart baserad sockerindustri. En instruksionskrift om vitbetsodling publicerades 1837 av Kungl. Lantbruksakademien och året därpå spreds även en beskrivning av en metod för att tillverka socker av betor. Ett antal sockerindustrier av olika omfattning startades också vid denna tid, men uthålligheten hos verksamheterna var dålig. Orsakerna till detta kunde bland annat spåras till problem med tillverkningsprocesserna, otillräcklig tillgång på betor och alltför lågt utbyte av socker vid tillverkningen.¹⁵

Skånska Sockerfabriks AB bildades 1853 i Landskrona. Bakom företaget stod såväl ett antal av Skånes största godsägare som flera av Malmös största handlare, men den största delen av företagets kapital kom från det stora handelshuset Mattsson & Braune samt från industrialisten Frans Henrik Kockum. Som ansvarig för företaget insattes H.J. Mattssons svärson Justus Tranchell, och de personliga relationerna mellan aktörerna stärktes ytterligare då Mattssons son gifte sig med Kockums dotter. Företagsidén byggde på att kombinera en produktionsanläggning för betsocker med ett sockerraffinaderi, där även importerat kolonialråsocker kunde utgöra råvara. Planen var att en väsentlig del av betorna skulle odlas på egna gårdar, och för detta ändamål inköptes till att börja med Säbyholms säteri. Framstående tyska sockertekniker och odlingsspecialister rekryterades till sockerbruket i Landskrona som 1854 kunde inleda betsockerproduktionen. Utbytet vid betsockerproduktionen varierade starkt, vilket bolaget menade berodde på bristande kunskaper hos oerfarna betodlare om de växtförhållanden sockerbetan krävde. I syfte att höja kvalitén på betorna utarbetade företaget mot slutet av 1850-talet regler för bearbetning och gödning av jorden.¹⁶

Kungl. Lantbruksakademien bedrev under 1850-1860-talen propaganda och försöksodlingar i syfte att etablera betodling på fler ställen i landet, då det ansågs att betodlingen var gynnsam för jordbrukets totala produktion. Akademiens ansträngningar, konsumtionsökning och prisstegringar ledde också till ett ökat intresse och flera industrier etablerades vid 1870-talets början. Men betsockret blev totalt sett ingen större succé vid denna tid; av de betsockerfabriker som startades under de kommande femton åren överlevde endast landskronafabriken.¹⁷

De bakomliggande orsakerna till betsockerindustrins fortsatta svårigheter var till stor del identiska med de tidigare omnämnda; brist på betor, problem med

tillverkningsprocesserna och lågt utbyte av socker. Varför var Skånska Sockerfabriks AB mer framgångsrika än de övriga verksamheterna?

Till att börja med finns det anledning att påpeka att även Skånska Sockerfabriks AB initialt hade stora svårigheter med tillverkningsprocessen, vilket resulterade i att verksamheten gick med ekonomiskt underskott. Ägarna var dock villiga att tillföra företaget ytterligare kapital och omfattande investeringar i ny teknik ledde till att problemen kunde övervinnas. Tillgången på betor, som var en annan stötesten för flera sockerbruk, kunde säkerställas genom en omfattande självodling. Förutom Säbyholm inköptes och arrenderades under de kommande åren flera andra stora egendomar.¹⁸

Först omkring år 1880 kom den svenska betsockerproduktionen igång på bred front, och på ett drygt decennium kom inhemska råsocker att ersätta rörsocker som de svenska sockerraffinaderiernas huvudskaliga råvara. Detta innebar att den inhemska råsockerproduktionen ökade från ett par tusen ton vid 1880-talets början, till omkring 25 000 ton 1892, och därigenom i stort sett bli volymmässigt ekvivalent med råsockerimporten.¹⁹

Ett flertal samverkande faktorer låg sannolikt bakom denna utveckling. Ett starkt prisfall på spannmål innebar att alternativa grödor kom i fokus, samtidigt som betförädling och processutveckling innebar att sockerutbytet ökade till en nivå på omkring tio procent.²⁰

Under senare delen av 1800-talet blev frågan om sockerbeskattning och sockertull allt viktigare politiskt, och 1882 års riksdag innebar en förändring mot större tullskydd för den svenska betsockerproduktionen. Detta var inte oväsentligt, då råsocker från svenska betor var betydligt kostsammare än det som kunde inköpas på världsmarknaden. Tullskyddet innebar en öppning för ett jordbruk som drabbats av ett omfattande prisfall på spannmål, vilket särskilt drabbade det skånska lantbruket hårt.²¹

Exporten av spannmål, som minskade starkt mot slutet av 1800-talet, kom till stor del att med tiden ersättas av en ökande export av smör.²² Men för det skånska jordbruket, där omfattande investeringar bidragit till en hög grad av kommersialisering, var detta knappast tillräckligt. Sockerbetsodlingen blev en viktig faktor för att få ekvationen att gå ihop. Samtidigt innebar den svenska betsockerproduktionens höga kostnadsläge att man hänvisades till den nationella marknaden.²³

Utbyggnaden av järnvägarna var också av stor vikt för sockerindustrins snabba tillväxt. Den relativt låga halten socker i betorna innebar enorma krav på transporter, vilka till en

början främst organiserades via järnväg, innan vägtransporterna började introduceras på 1930-talet. Även insatsvaror som kalksten och stenkol, samt den betmassa som återfördes till odlarna, transporterades på järnväg. Detta innebar att det skånska järnvägsnätet starka tillväxt till stor del kan kopplas till den expanderande sockerindustrin. Antingen lokaliserades brukerna i anslutning till redan befintliga järnvägar eller också anlades en järnväg i samband med brukets tillkomst.

I flera fall var även sockerindustrin själva initiativtagare och ägare till järnvägsföretagen. Svenska Sockerfabriks Aktiebolaget (Sockerbolaget) hade 1925 aktieinnehav i Gotlands Järnvägs AB, Slite-Roma Järnvägs AB, Trelleborg-Rydsgårds Järnvägs AB, Säbyholms Järnvägs AB samt Malmö-Trelleborgs Järnvägs AB.²⁴

För flera järnvägsföretag i odlingsdistrikten var sockerindustrins råvaror och produkter de dominerande fraktslagen, såväl volymmässigt som ekonomiskt. På Malmö–Ystad järnväg var betorna, betmassan och sockret sammanlagt de största godsslagen under decennierna runt sekelskiftet, och utgjorde 1895 nära 40 procent av den totala godsmängden. Råsockerfabrikernas frakter utgjorde 1925 mer än hälften av järnvägen Malmö–Trelleborgs godsinkomst. Sockerindustrins frakter uppgick på 1910-talet till omkring fem procent av de totala fraktinkomsterna för de svenska järnvägsbolagen.²⁵

Fossila insatsvaror i sockerindustrin

Sockerindustrin var inte den första produktionen av livsmedel som bedrevs i industriell skala. Men en av de saker som skiljer ut betsockerproduktionen från tidigare industriell produktion av livsmedel är den stora betydelse som fossilt baserade insatsvaror, i form av konstgödsel, kol och koks fick i produktionen.

Sockerbetsodlingen var en betydande konsument av konstgödsel. Redan på 1850-talet, när användningen av konstgödsel fortfarande var relativt ovanlig, gödslades Säbyholms mark med mer än 200 kg benmjöl och fosforsyrad kalk per hektar i genomsnitt. Vid odlingsförsök i Malmöhus län 1912 ansågs mellan 200-400 kg Chilesalpeter eller 300 kg superfosfat lämpligt för odling av sockerbetor.²⁶

Sockerindustrin agerade aktivt för användandet av konstgödsel vid betodlingen. I princip utfördes all betodling av kontrakterade odlare eller på egna gårdar sedan början av

1890-talet. De kontrakt som användes var mycket utförliga, inte bara vad gällde mängder, leveranstider samt pris på betorna, utan också *hur* odlingen skulle gå till. Sockerindustrin försåg också odlarna med betfrö, i en mängd som var proportionell till den kontrakterade arealen. I ett kontraktsformulär från Helsingborgs Sockerfabriks Aktiebolag år 1891 anvisas såväl vilken jord som skall användas, vilka grödor som är "...de bästa förfrukter för betor", när planteringen skall ske, avståndet mellan plantorna och inte minst hur gödsling skall ske. Beträffande konstgödning anges dessutom noga vilka proportioner mellan de olika ämnena som är lämpliga. För att ytterligare underlätta för odlarna tillhandahölls konstgödsel "till inköpspriser, och lemnas anstånd med liqviden härför, till leveransen av betorna sker." Beslut om att använda sig av denna sorts kontrakt och dess allmänna lydelse fastställdes vid ett av sockerkartellens möten (s.k. betriksdagar).²⁷

Sockerbetsodlingens produktivitet visade också en starkt ökande tendens under perioden 1880-1895, då skörden per hektar ökade från 1,6 ton till nära 30 ton i genomsnitt. Även om en stor del av ökningen sannolikt berodde på bättre odlingsteknik, är det sannolikt att en del av denna ökning kan sättas i samband med en mer utbredd användning av konstgödsel. Under den aktuella perioden fyrdubblas införseln av konstgödselprodukter till Sverige. Genomsnittet för konstgödsel förbrukningen i Malmöhus län uppgick 1911 till 131 kg per hektar odlad mark, 75 procent mer än genomsnittet för hela Sverige. Det var också i Skåne som den övervägande delen av Sveriges socker odlades.²⁸

Vid såväl råsockerfabrikerna som raffinaderierna användes stora mängder energi. Energikostnaderna för Sockerbolaget, "brännmaterialer och elektrisk kraft", uppgick 1919 till 11 miljoner kronor; att jämföra med de vid denna tid största utgiftsposterna: vitbetor 24 miljoner kronor samt löner och provisioner 12,5 miljoner kronor.²⁹

Vid tiden för Sockerbolagets bildande 1907 spelade torv en viktig roll för energianvändningen i råsockerfabrikerna, men ersattes med tiden i allt högre grad av elektrisk kraft. En bidragande orsak till detta kan ha varit en stark prisökning på torv, vilket innebar att kostnaden för torven per 100 kg betor åttadubblades mellan 1907 och 1919. Torven försvann helt som energikälla vid råsockerfabrikerna 1923, men vid andra världskrigets utbrott såg Sockerbolaget om sin energiförsörjning genom att köpa en torvmosse.³⁰

Såväl koks som stenkol nyttjades också i sockerindustrins tillverkningsprocesser och för att försäkra sig om tillgång på stenkol köpte Sockerbolaget in sig i Aktiebolaget Spetsbergens Svenska kolfält. Detta företag var dock ingen lysande affär, trots att Sockerbolagets VD Carl Tranchell satt i företagens styrelse. Inget stenkol från Spetsbergen hittade heller fram till sockerbruken, utan stenkolet såldes främst till Statens Järnvägar. Transportkostnaderna för kolet visade sig dessutom vara så höga att det var olönsamt att transportera kolet längre söderut än Narvik. När verksamheten vid gruvorna sviktade ekonomiskt agerade Tranchell för att svenska staten skulle gå in med kapital i bolaget, då denne menade att ett sådant engagemang låg i rikets intresse.³¹

Skyddstullar, kartell och monopol.

En ytterligare faktor som möjliggjorde sockerindustrins snabba tillväxt, var den snabbt stigande konsumtionen av socker. Under perioden 1870-1880 ökade den genomsnittliga årliga sockerkonsumtionen med ca 2,5 kg per person, för att under perioden 1880-1890 öka med ca 4 kg. Trots detta producerades redan omkring 1890 mer socker i Sverige än som konsumerades. Då prisläget på världsmarknaden var betydligt lägre än tillverkningskostnaderna för svenskt betsocker innebar export i någon större skala inte något rimligt alternativ för den svenska sockerindustrin. Höga skyddstullar innebär dock att utländskt socker inte kunde konkurrera på den svenska marknaden. Samtidigt ökade den inhemska konsumtionen starkt; den genomsnittliga årskonsumtionen ökade under perioden 1890-1900 med ca 7,5 kg per person. Men detta var inte tillräckligt för att möta producenternas avsättningsbehov.³²

Resultatet blev att de största intressenterna inom råsockerindustrin och sockerraffinaderierna samlades i en sockerkartell, i syfte att reglera sockerproduktionen. I princip fanns två fraktioner, av vilka den ena förespråkade en begränsning av den odlade arealen eller sänkning av ersättningen till odlarna för att undvika överproduktion och den andra en lagerhållning av eventuellt överskott. Då visst stöd kunde påräknas för båda fraktionerna, innebär detta att resultatet ofta blev någon form av kompromiss. Mycket energi lades ner på att samordna och reglera olika detaljer i fabrikernas produktion och förhållande till varandra. Efter upprepade lönekonflikter samordnade kartellen även

lönerna för arbetarna mellan de olika fabriker. Förmåner såsom fraktfrihet och rättigheter för odlarna reglerades också liksom priser på råvara och slutprodukt. De lager av socker som blev resultatet av överproduktionen innebar dock avsevärda kostnader för producenterna och kom att vara en bidragande orsak till bildandet av Sockerbolaget 1907. Bolaget fick nära nog monopol på sockerproduktion redan från början, även om vissa producenter valde att stå utanför. Inom loppet av några decennier kom dock även dessa att infogas i Sockerbolaget. Då samordningen inom kartellen varit tämligen omfattande, innebar dock inte bildandet av Sockerbolaget någon avgörande förändring för sockerindustrin. När bolaget bildades var det dock anmärkningsvärt som Sveriges vid den tiden största företag, såväl vad gällde omsättning som antal anställda.³³

Perioden från 1880 till 1910 kom att innebära en närmast obruten ökning av sockerkonsumtionen, som 1908 för första gången nådde över 30 kg per person och år.³⁴ De tullar som skyddade produktionen av betsocker utsattes dock för stark kritik, och 1911 tillsattes en kartell- och trustutredning³⁵, med uppgift att bland annat studera sockerindustrin. På grundval av utredningens resultat lade den liberala regeringen 1913 fram ett förslag om kraftigt sänkta tullar. Tullen, som vid denna tid låg på fjorton öre per kilo socker, skulle omedelbart sänkas till tio öre per kilo, med en planerad framtida sänkning till sju öre.³⁶ Även från socialdemokratiskt håll var man angelägen om att sänka sockertullen och Gustav Möller författade en pamflett mot Sockerbolaget, *Sockertrusten avslöjad! Ett kapitel ur rofferiets historia*.³⁷ I skriften kritiseras Sockerbolagets argumentation mot tullsänkningen och Möller hävdar att ”sockertrusten, landets största kapitalistiska sammanslutning, gjort sig skyldig till vad som i dagligt tal kallas ren svindel.”³⁸ Vidare framhåller Möller att ”... tullavskrivningens väg... är den enda på vilken de dyra levnadskostnaderna under de närmaste åren kunna pressas ned.”³⁹

Första världskriget kom dock att innebära prisreglering och ransonering, vilket fick till följd att konsumtionsökningen stillades något. Skörderesultaten var dock mindre goda under flera av kampanjerna under kriget, och Sockerbolaget beklagade svårigheterna att förutsäga naturen: ”Då skörderesultatet emellertid icke kan med full säkerhet beräknas på förhand...”⁴⁰, ett problem som gjorde sig gällande under hela 1920-talet. Under detta decennium varierade skördarna starkt, samtidigt som den ekonomiska krisen mot slutet av perioden satte press såväl på Sockerbolaget som på odlarna. Relationen mellan odlarna

och Sockerbolaget var allt annat än god under denna period och 1926 ledde motsättningarna till betodlarstrejk.⁴¹

Efter flera statliga utredningar infördes 1932 en reglering av sockernäringen, som innebar att såväl pris som produktionsomfattning reglerades i avtal mellan sockerindustrin och staten. Ett av syftena från statens sida med denna reglering var att garantera minimilöner åt betarbetarna. Men 1930-talet kom också att betyda återhämtning för sockerindustrin. Priserna steg sakta under perioden, samtidigt som produktion och konsumtion steg kraftigt, framför allt under decenniets sista år.⁴²

Socker och framsteg

I en tidningsannons från 1923 hävdade Sockerbolaget att ”sockrets saga i vår värld visar ... huru sockret övergått från att ha varit en lyxvara och ett njutningsmedel till att bli ett av våra viktigaste näringsmedel.”⁴³ Denna saga är ett av de genomgående tema som Sockerbolaget använde i sina annonskampanjer under 1920- och 30-talen. Förutom denna omvända askungesaga förekom tre ytterligare, dock inte sällan sammanvävda tema: Socker som modernitet, socker som nyttighet och sockret som det billigaste födoämnet.⁴⁴ De levnadskostnadsundersökningar som genomfördes vid denna tid i Socialstyrelsens regi visade på variationer i sockerkonsumtionen i landet; dels konsumerade de lägre inkomstskikten mindre socker per capita och dels var konsumtionen av socker högre i norra Sverige. Med utgångspunkt från dessa uppgifter hävdade sakkunniga i sockerutredningen 1930 att det fanns en potential för högre sockerförbrukning, främst i de lägsta inkomstskikten. Detta hävdade man dessutom var önskvärt, då sockret var det allra billigaste födoämnet, sett till energiinnehåll per krona. Sockerbolaget var inte sena att ansluta sig till denna argumentationslinje.⁴⁵

Även om man var mån om att visa hur billigt sockret var, underlät man från Sockerbolagets sida ändå inte att förknippa sockret med begrepp som lyx och njutning. Genom att i annonserna anspela på dess karaktär av njutningsmedel signalerade man att denna luxuösa njutning nu var tillgänglig för alla – samtidigt som det hävdades att den till på köpet var nyttig!⁴⁶

Denna nyttighet kunde illustreras på olika sätt. I en annons från 1923 talades det om socker och dess ”ändamål i naturens hushållning”.⁴⁷ Ett häfte från 1934 jämförde i en illustration människor med ångmaskiner och bilar: ”Olika maskiner fordra olika bränsle ... ångmaskinen fordrar kol ... bilen fordrar bensin ... muskeln fordrar socker.”⁴⁸

I Sockerbolagets tidningsannonser från slutet av 1920-talet lades också vikt vid att socker är modernt. Höjden av modernitet var det paketförpackade sockret: ”Att köpa socker i papperspåse är otidsenligt”, och istället propagerade reklamen från Sockerbolaget för det maskinpackade sockret med den pockande uppmaningen ”Från råvaran till konsumenten – utan att beröras av människohand! ... Socker i paket är alltid – svenskt socker!”⁴⁹

En film om socker

Mot en fond där kulturlandskapet möter en barrskogshorison, vandrar folkhögskoleeleverna frejdigt sjungande med sin ståtliga magister i spetsen. Alla eleverna är flickor, klädda i mörka, uniforma klänningar. Gruppen tar av från den lilla grusvägen, in i en dunge med björk och tall, repeterar visans sista strof: ”till det sagoland som skiner av smaragder och rubiner”, hela tiden med magistern fokuserad i mitten av bilden. De stannar upp och magistern förevisar skogens tillgångar av färska bär och beskriver för de församlade eleverna hur viktiga dessa är ur näringssynpunkt. Närbild på lingonris. En ung dam vid hans sida invänder: ”Men magistern, det är väl ändå inte meningen att matlagningen ska bli en hel vetenskap?” Småleende svävar denne på målet och bjuder eleverna att sätta sig, medan han själv lutar sig mot en gärdsgård. Kameran växlar mellan bilden av den docerande magistern och de andäktigt lyssnande unga damerna, som med glittrande ögon blickar upp mot föreläsaren.

”Under medeltiden och långt in på nyare tid så var vår näring så dålig, att folk dog som flugor så fort det bröt ut minsta lilla epidemi. Den första stora dietförbättraren var potatisen, för den gjorde slut på skörbjuggen, som var den tidens värsta bristsjukdom. Under de senaste årtiondena har en verklig revolution inom vår näring ägt rum i och med att sockret blivit så billigt och fått en så oerhörd användning. Genom det billiga sockret har vi fått ett energinäringsmedel av största värde.”⁵⁰

Den 27 maj 1938 hade filmen *Sockerskrinet* premiär. Inom de närmaste fyra åren skulle en halv miljon människor se filmen, vilken var den dyraste produktionen i sitt slag i Sverige vid denna tid. Recensenten Leison i Sydsvenska Dagbladet skrev efter premiären: ”Nu har Sockerbolaget tagit ett nytt medel i sin tjänst, den moderna filmen.”⁵¹ Men detta var inte helt sant; redan 1922 hade Sockerbolaget finansierat stumfilmen *Vårt vackra land*, en 122 minuter lång redogörelse för hela kedjan från betodling till färdigt socker. Förutom de rena lantbruks- och industriscenerierna innehöll *Vårt vackra land* en del inslag med bilder från livet på den skånska landsbygden; såväl ett par snoriga småungar ätandes sirapssmörgås som ett fullfjädrat bondbröllop i folkdräkt.⁵²

Sockerskrinet var en film av helt annan kaliber. Som propagandafilm var *Sockerskrinet* speciell såväl genom sin längd som genom sin höga inspelningskostnad, och kan i stort ses som bestående av två huvuddelar: dels en spelfilm som skildrar en resa genom Sverige av ett nygift par i syfte att lära sig så mycket som möjligt om sockerproduktion och dels en industrifilm, där syftet är att återge hela förloppet från betfro till sockerpaket. Till filmen engagerades erfarna manusförfattare och huvudrollerna besattes med flera av dåtidens mest framstående skådespelare, såsom Hugo Björne och Birgit Tengroth. Som producent för filmen anlätades Svensk Filmindustri, Sveriges största filmbolag vid denna tid. Den färdiga filmen visades på vanliga biografier runt om i landet, antingen gratis eller också mot ett symboliskt inträde där intäkterna gick till välgörande ändamål. Biljetter och inbjudningar till filmen tillhandahölls vanligen av lokala livsmedelshandlare med husmödrar som den primära, men inte enda, målgruppen.⁵³

Recensenten i Sydsvenska Dagbladet lyfter fram film som ett *modernt* medium, vilket är intressant att notera; önskan om modernitet och framtidstro är något som på många sätt genomsyrar Sockerbolagets verksamhet och som ofta, såväl i propaganda som i företagets verksamhet, anknyts till användandet av vetenskap. Att ett företag som upplever sig som modernt och som producerar moderna produkter, väljer att använda sig av det mest moderna av medier när man gör propaganda är inte överraskande.

En annan orsak för Sockerbolaget att välja film som propagandaform var dess stora genomslagskraft. Filmerna var den nya tidens massmedium och gav möjlighet att påverka fler människor och dessutom förmedla värderingar knutna till produkten på ett mer övertygande sätt jämfört med andra medier i 1930-talets Sverige.⁵⁴

”Sockret möjliggör, att vi på ett bekvämt sätt kunna tillgodogöra oss solens livgivande krafter”

Varken konsumtionsmönster eller produktionsmönster kan betraktas som statiska och inte heller ses som fristående från den väv av relationer som finns mellan människor och miljö. Det svenska betsockrets genombrott måste därför ses i ljuset av flera parallella processer: den växande integrationen mellan jordbruk och industriproduktion, introduktionen av fossilt baserade insatsvaror i jordbruket och de förändrade konsumtionsmönster som möjliggjordes av de stora sociala förändringarna i samhället. I samband med betsockerindustrins genombrott kan också länkarna mellan dessa processer studeras.

Den ökade betydelsen av fossilt baserade insatsvaror i jordbruket har ofta förknippats med det agrara samhällets allt större problem att möta sina behov med tillgängliga naturresurser. Den hårdnande kampen om markens produktionskraft innebar dels en substitution av markberoende råvaror med fossilt baserade och dels en effektiviserings- och specialiseringsprocess, i syfte att öka produktiviteten och därigenom kunna försörja en växande befolkning.⁵⁵

I takt med den ökande användningen av konstgödsel inom betodlingen steg också produktiviteten och 1919 var skörden av sockerbetor nära dubbelt så stor per hektar som potatisskörden. Sockerbetsodlingen hade dock de särklassigt högsta gödselkostnaderna samt flest antal hästtimmar per hektar.⁵⁶ För råsocker- och raffinadfabrikerna innebar dessutom det omfattande energibehovet vid tillverkningsprocesserna, att strategierna för att säkerställa energiförsörjningen var av stor betydelse. Inte minst var tillgången på fossila bränslen viktiga för att driva det för betsockerindustrin så viktiga transportsystemet. Sockerbolagets engagemang i kolbrytningen på Spetsbergen kan ses mot bakgrund av detta.

Integrationen mellan sockerindustri och annan industri visade sig betydelsefull för den nordostfranska betsockerindustrins överlevnad vid napoleonkrigens slut. Vid tiden för genombrottet i Sverige hade dock betsockerindustrin blivit etablerad på stora delar av den europeiska kontinenten och en konsekvens av detta var att en stor del av den maskinella

utrustningen under den tidiga betsockerindustrins framväxt kom att importeras från Tyskland.⁵⁷ Samtidigt finns det anledning att framhålla betydelsen av de personliga och ekonomiska relationerna mellan industrikapitalisten Frans Henrik Kockum, handelskapitalisten H.J. Mattsson och disponenten Justus Tranchell. En aspekt av detta var att Kockums Mekaniska Verkstad från slutet av 1850-talet tillverkade såväl en mångfald av redskap och maskiner för användning i det allt mer mekaniserade jordbruket som järnvägsvagnar, avsedda att rulla i det alltmer finmaskiga järnvägsnätet. Tillverkningsvärdet för maskinell utrustning avsedda för sockerbruken var 1896 inte mindre än 884 154 kronor.⁵⁸

Integrationen mellan jordbruk och industri i samband med betsockerproduktionen syns kanske allra tydligast i relationen mellan sockerindustrin och betodlarna. I allt högre grad tar betsockerindustrin under denna tid initiativ till regleringar och förändringar av betodlingens praktik. Den kontrakterade och hårt kontrollerade betodlingen kan på detta sätt ses som en del i den kommersialisering och specialisering som kännetecknar jordbruket vid denna tid.⁵⁹

Denna kommersialisering och utveckling i riktning mot ett allt mer kapitalistiskt orienterat jordbruk är också en viktig del i lantarbetarnas proletarisering. Resultatet av denna blev dels ett växande antal lönearbetare på landsbygden, men också att många människor under den senare delen av 1800-talet lämnade landsbygden, antingen med avsikt att emigrera eller också för att flytta till städerna.⁶⁰ Denna växande grupp av lönearbetare bildade basen för den förändring i riktning från självhushållning mot masskonsumtion av industriprodukter, som tar sin början vid 1800-talets mitt.⁶¹

Men transformationen från lyxprodukt till basvara är inte allenast beroende av tillgång och pris. Det är därför av vikt att samtidigt se hur gestaltningen av sockret och de värderingar som är knutna till detta förändras, såväl i Sockerbolagets propaganda, som i andra delar av det offentliga samtalet.

Genom dessa förändringar blir det möjligt för sockret att få ett större genomslag i den allmänna kosten, och förändras från att betraktas som en ”... öfverflödsvara,... för de rika i samhället... ” till ”... att blifva ett verkligt födoämne,... äfven för de bredare samhällslagren... ”⁶²

De flesta av bruken är idag stängda, och verksamheten koncentrerad till ett par stora enheter. Det svenska sockret växer fortfarande på många av de skånska åkrarna, och

under betkampanjens intensiva höstmånader ses varje höst väldiga högar med betor på fälten. Fälten skyltar med "Här växer svenskt socker!" är dock numera undertecknade med ett danskt företagsnamn.

Fredrik Björk är doktorand i historia vid Malmö högskola, inom ramen för den nationella forskarskolan i historia. Han är dessutom verksam vid Centrum för Danmarksstudier vid Lunds universitet. Avhandlingsarbetet fokuserar på den svenska sockerproduktionen och -konsumtionen 1875-1940, med utgångspunkt från ett miljöhistoriskt perspektiv.

-
- ¹ H.L.O. Winberg, "Betsockerindustrien" ur *Skrifter utgivna av de skånska hushållningssällskapen med anledning av deras hundraårsjubileum 1914. X, 4. Industrigrenar som beröra jordbruket*. Lund 1920, s.9-11
- ² Mintz, s.108, 126-129; Mats Morell, "Kosthållets utveckling", ur *Agrarhistoria*. Bengt M. P. Persson, Mats Morell, Janken Myrdal, red., Stockholm 1997, s.221.
- ³ Sidney Mintz, *Sweetness and Power. The Place of Sugar in World History*. New York 1985, s.78, 96.
- ⁴ Se exempelvis B. H. Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe A.D. 500-1850*. London 1963, s.24-25, 238-239;
- ⁵ Morell, "Kosthållets utveckling", s.222, 227; Mats Morell, *Studier i den svenska livsmedelskonsumtionens historia*. Uppsala 1987, s. 245-248, 292-293. Vid Malmö Allmänna sjukhus utgjorde mejeriprodukter 26 procent av energiinnehållet i januari 1897, socker och sirap utgjorde 2,5 procent. Fredrik Björk, *Malmö – en stad på vatten och bröd? Ett miljöhistoriskt perspektiv på förändrade konsumtionsmönster under 1800-talet*. Opublicerad D-uppsats vid Historiska institutionen, Lunds universitet, 2001-04-03.
- ⁶ Henry Hobhouse, *Seeds of Change. Six Plants that Transformed Mankind*. London 1999 [1985]s.76, Peter Bakewell, *A History of Latin America. Empires and Sequels*. Malden/Oxford 1997, s.306-310; Richard Sheridan, *Sugar and Slavery. An Economic History of the British West Indies*. Baltimore 1973, s.234-260.
- ⁷ Alfred Crosby, *Den ekologiska imperialismen. Europas biologiska expansion 900-1900*. s.103.
- ⁸ Crosby, s.106, Jan Rogozinski, *A Brief History of the Caribbean*. New York 1999, s.113–115; Sheridan, s.105-107; Översikter över sockerrörsodlingen med globalhistoriska, ekologiska perspektiv finns hos bl. a. Laura Hollsten, "Global historia, miljö och sockerplantager" ur *Miljöhistoria på väg. Artiklar presenterade vid Miljöhistoriskt Möte 1995*. Björn-Ola Linnér och John Svidén, red. Linköping 1996, s.62-70 och Jason W. Moore, "Sugar and the Expansion of the Early Modern World-Economy: Commodity Frontiers, Ecological Transformation, and Industrialization", *Review XXIII*, 3, 2000, samt hos Richard Grove, *Green Imperialism : Colonial Expansion, Tropical Island Edens and the Origins of Environmentalism, 1600-1860*, New York 1995. Jfr också Mikko Saikku, "Home in the Big Forest" ur *Encountering the Past in Nature*, Timo Myllyntaus och Mikko Saikku, red. Helsinki 1999, s.105-107, för en diskussion kring sockerrörsodlingen i södra USA och dess konsekvenser för skogsbestånd och markens näringsinnehåll.
- ⁹ Eilif Sylwan, *Den svenska betsockerindustrien I. Före Svenska Sockerfabriks Aktiebolagets bildande 1907*. Malmö 1932, s.11-12.
- ¹⁰ BH Slicher Van Bath, *The Agrarian History of Western Europe A.D. 500-1850*. London 1963, s.276-277, Jan Kuuse, *SSA Cardo 1907-1982*. Malmö 1982, s.19-20,
- ¹¹ Sylwan, s.15-16.
- ¹² Kuuse, s.23, 288; Sylwan, s.19-21. Den globala sockerproduktionen uppgick vid denna tid till ca 1 miljon ton, varav omkring 16 procent utgjordes av betsocker.
- ¹³ Christer Ahlberger, *Konsumtionsrevolutionen I. Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750-1900*. Göteborg 1996, s.90-104, Kuuse, 27-28.
- ¹⁴ Sylwan, s.23-25
- ¹⁵ Sylwan, s.26-34, 46-47, 52.

-
- ¹⁶ Jean-Paul Darphin, *Sockrets katedraler. En studie av sockerindustrins historia och arkitektur*. Stockholm 1994, s.176-178; Sylwan, s.77-79, 99-100, 138-146, Kuuse, s.27-31.
- ¹⁷ Erland Mårald, *Jordens kretslopp. Lantbruket, staden och den kemiska vetenskapen 1840-1910*. Umeå 2000, s.205-207, Sylwan, s.133.
- ¹⁸ Sylwan, s.86-89, 99.
- ¹⁹ Kuuse, s.46-47.
- ²⁰ Sylwan, s.167, 191.
- ²¹ Mats Morell, *Det svenska jordbrukets historia. 4. Jordbruket i industrisamhället*. Stockholm 2001, s.96-98, Sylwan, s.167-170.
- ²² Morell, *Det svenska...*, s.99-100, Jens Möller, *Godsen och den agrara revolutionen. Arbetsorganisation, domänstruktur och kulturlandskap på skånska gods under 1800-talet*. Lund 1989, s.28-30.
- ²³ Kuuse, s.33-34, Sylwan, s.168.
- ²⁴ Landsarkivet i Lund, Svenska Sockerfabriks Aktiebolaget arkiv, (LALu, SSAa), A1A:1, Styrelseberättelse 1925.
- ²⁵ Knut Nihlen, *Malmö-Ystads järnväg 1874-1924*, Malmö 1924, s.66-67, Darphin, s.40, Kuuse, s.115.
- ²⁶ Arvid Zachrison, *Gödsling och jordförbättring i Skåne från 1800-talets början till nuvarande tid*. Lund 1914, s.22-23.
- ²⁷ LALu, SSAa, F7AA:3, Kontraktsformulär för Helsingborgs Sockerfabriks AB 1891, E9:1, Protokoll från betriksdag 16 feb. 1891.
- ²⁸ *Historisk statistik för Sverige*, s.77, 199-200., Kuuse, s.103-105, Zachrison, s.35
- ²⁹ LALu, SSAa, A1A:1, Styrelseberättelse 1919.
- ³⁰ LALu, SSAa A1B:1, Styrelseberättelser för SSA 1907-1940, B6BB:3, Produktionssammanställningar 1907-1932.
- ³¹ LALu, SSAa E4:2.
- ³² Kuuse, s.41-47.
- ³³ Kuuse, s.43-56, LALu, SSAa E9:1, Protokoll från betriksdagar.
- ³⁴ LALu, SSAa A1B:1, Styrelseberättelser 1907-1940, E9:1, Protokoll från betriksdagar 1890-1907.
- ³⁵ SOU 1913:35, *Kartell- och trustutredningen*. Stockholm 1913.
- ³⁶ Kuuse, s.62-70.
- ³⁷ Gustav Möller, *Sockertrusten avslöjad! Ett kapitel ur rofferiets historia*. Stockholm 1913.
- ³⁸ Möller, s.8.
- ³⁹ Möller, s.22.
- ⁴⁰ LALu, SSAa, A1A:1, Styrelseberättelse 1918.
- ⁴¹ LALu, SSAa, A1A:1, Styrelseberättelser 1919-1930, Kuuse, s.107-108.
- ⁴² Kuuse, s.131-138.
- ⁴³ LALu, SSAa B3:1, Sockerreklam från 1923.
- ⁴⁴ LALu, SSAa B3:1, Sockerreklam
- ⁴⁵ SOU 1930:35 Utredning i sockerfrågan, Iwan Bolin, *Sockeret, vårt billigaste födoämne*. Malmö 1934.
- ⁴⁶ LALu, SSAa B3:1, Sockerreklam från 1928.
- ⁴⁷ LALu, SSAa B3:1, Sockerreklam från 1923.
- ⁴⁸ Bolin, s.5.
- ⁴⁹ LALu, SSAa B3:1 Sockerreklam från 1927-1928.

-
- ⁵⁰ *Sockerskrinet*, 1938. [Videofilm] Manus av Christian A. Tenow och Karl Ludvig Schiött, i regi av Arthur Natorp.
- ⁵¹ *Sydsvenska dagbladet*, 30 maj 1938.
- ⁵² *Vårt vackra land*, 1922 [Videofilm] av Hasse W Tullberg. Under perioden mellan 1922 och 1937 producerades dessutom fyra kortare filmer.
- ⁵³ Kuuse, s.145-147.
- ⁵⁴ Johan Söderberg, ”Kampen om ytan. Konsumtion och hedonism i Sverige 1914-1945” ur *Förbjudna njutningar*. Peder Aléx och Johan Söderberg, red., Stockholm 2001, s.156–161.
- ⁵⁵ Per Eliasson, *Skog, makt och människor. En miljöhistoria om svensk skog 1800-1875*. Stockholm 2002, s.372-373, Richard Wilkinson, *Poverty and Progress*. London 1973, s.4, 19, 55, 99, 112-118.
- ⁵⁶ SOU 1922:18, *Det svenska lantbrukets produktionskostnader 1919*. Stockholm 1922.
- ⁵⁷ Kuuse, s.119-120.
- ⁵⁸ Lars Berggren, *Ångvisslan och brickornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums Mekaniska Verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840-1905*. Malmö 1991, s.59-63.
- ⁵⁹ Mårald, s.34-35,
- ⁶⁰ Lars Berggren och Mats Greiff, *Från sillamarknad till SAAB-fabrik. Industrialisering, facklig organisering och politisk mobilisering i Malmö*. Malmö 1992, s.23-24, Carl-Johan Gadd, *Det svenska jordbrukets historia. 3. Den agrara revolutionen*. Stockholm 2000, s.358-360.
- ⁶¹ Ahlberger, s.65-67, Gadd, s.360-365.
- ⁶² Winberg, s.11